

Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler

Şevket Yıldız

Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

sevketyildiz@uludag.edu.tr

Özet

VIII. asrın başlarında İslam ordusunun İber yarımadasını fethettiği esnada bölgede yaşayan halklardan birisi de Yahudilerdi. Hristiyan hâkimiyeti altında iken oldukça zor şartlarda yaşayan Yahudiler, Endülüs Müslümanlarının hoşgörülerinden oldukça memnun olmuşlar ve kimliklerini rahatlıkla ifade edebilmişlerdir. Kısa sürede Endülüs kültürüne adapte olan Yahudiler Endülüs medeniyetinin bir parçası olarak, yaptıkları bilimsel çalışmalarla Avrupa'nın İslam ve bilimle tanışmasına yardımcı olmuşlardır. Süryani mütercimlerin Yunan mirasını İslam medeniyetine aktarmada oynadıkları rolün bir benzerini Endülüslü Yahudi mütercimler oynamış ve yaptıkları çevirilerle İslam bilgi birikimini Avrupa'ya taşımışlardır. Ortaçağ Batı dünyası, bir yandan tercüme edilen felsefe ve bilim eserleri ile özgür düşünce ve bilimsel çalışmayı öğrenmiş, diğer taraftan da şerhler vasıtasıyla Müslüman düşünürlerin teoloji ile metafiziği birleştirme metodunu öğrenmiştir.

Abstract

Jews in the Scientific Life of Andalusia

While Islamic Armies conquered the Iberian Peninsula at the beginning of 8th Century, Jews were living there besides other peoples. Living under difficult conditions during Christian reign,

they were pleased with the tolerance of Muslims and got the chance to express themselves freely. They easily adapted themselves to Andalusian culture and, moreover, by their scientific works as a part of Andalusian civilization they contributed to Europe to be acquainted with Islam and Islamic science. Jewish translators in Andalusia played a role similar to Syrians' which they translated Greek cultural heritage into Islamic civilization. By their translations, Islamic knowledge was transferred to Europe. So that, Western world, on the one hand, attained free thinking and scientific study, on the other had, via commentaries of scientific works, they took as an example the way Muslim and Jewish thinkers combined the theology and metaphysic.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Yahudiler, Ortaçağ İspanyası.

Key Words: al-Andalus, Jews, Medieval Spain.

Giriş

İspanya, 711 yılından itibaren İslam hâkimiyeti altına girdikten sonra Yahudiler için merkezi bir yer olmuş, Bâbil, sahip olduğu merkezi konumunu Ortaçağ'ın sonlarına kadar Endülüs'e bırakmıştır.¹ Çok kısa sürede Endülüs medeniyetinin bir parçası haline gelen İspanya Yahudileri, Ortaçağ boyunca Avrupa ve tüm dünyadaki Yahudileri etkileyecek gelişmelere ve yeniliklere öncülük etmişlerdir. Kitâb-ı Mukaddes yorumlarından İbrani Edebiyatına kadar Ortaçağ Yahudi literatürünü belirleyen en önemli kişiler ya İspanya'da yaşamışlar, ya da bir şekilde İspanya ile ilişki içinde olmuşlardır.² Ortaçağ Yahudi kültürü, İspanya'da oluşmuş; oradan başta Fransa ve İtalya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine yayılmıştır. İspanya Yahudilerinin etkileri sadece Avrupa'daki Yahudi cemaatleriyle sınırlı kalmamış, beraberlerinde Endülüs kültürünü de tüm Avrupa'ya taşımışlardır.³

Birinci Tapınağın yıkılışıyla (M.Ö. 587) Avrupa'ya köle olarak götürülen Yahudiler, zamanla Avrupa toplumunun bir parçası haline gelmiştir. Daha sonra sürgün veya mülteci gibi nedenlerle gelen diğer Yahudiler de onlara dahil olmuşlardır. Roma döneminde İngiltere, Fransa ve Almanya'da da bulunmakla beraber, özellikle Akdeniz ülkelerinden Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz'e yerleşen

¹ Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi- Muhammed'den Reform Çağına Cilt III*, (Çev. Ali Berktaş), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 180.

² Basalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi III*, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, İstanbul 2002, s. 574-575.

³ Bkz. Haskins, Charles H., "Arabic Science in Western Europe", *Isis* Vol: 7, No: 3, 1925, s. 478-485.

Yahudiler, önceleri bir takım (ticari) ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. Ancak Yahudilerin Avrupa'daki statüleri, IV. asırda Roma'nın Katolikliği benimsemesiyle iyiden iyiye bozulmuştur. Paganizmin çökmesiyle Avrupa Yahudileri kilisenin hedefi haline gelmişlerdir. Bu tutum sonucunda Yahudilerle ilgili bir dizi yasağın da gündeme geldiği bir devlet politikası kısa sürede oluşmuştur.⁴ Miladi 320'de toplanan Elvire (İllyberus) Konsili'nde Hıristiyanlara ait ürünleri Yahudilerin takdis etmeleri hukuki olarak yasaklanmıştır. VII. Asrın başlarında Yahudilere baskı daha da artmıştır. Bizans imparatoru Heraklius Yahudiliği yasaklamış ve onları Hıristiyan olmaya zorlamıştır. Ondan sonra gelen hükümdarlar da aynı şekilde davranmaya devam etmiş; Burgundy, Lombardy ve Fransa'da sürgünler yaşanmıştır.⁵

Aynı şekilde İspanya'daki Yahudilerin durumu Vizigotların⁶ ilk hâkimiyet yıllarında nispeten iyi olmasına rağmen, zamanla Vizigot kralları Arius⁷ mezhebini bırakıp Katolik mezhebini benimseyince, Yahudilerin durumu gittikçe kötüleşmiştir. İspanya'da 616-711 yılları arasında Yahudilik tamamen yasaklanmıştır.⁸ Katolik rahiplerin kışkırtmaları sonucunda Vizigot kralları Yahudilere karşı oldukça sert uygulamalara girişmişlerdir.⁹ Zaman zaman Yahudiler kendi şeriatlerine göre yaşamaktan men edilmekle kalmamış, ticaretten de alıkonulmuşlardır. Özellikle de VII. yüzyılda kral olan Sisebut (612-621) ve son Vizigot kralı Egica (687-702) Yahudilere karşı en sert davranan Vizigot idarecileri olarak bilinegelmiştir.¹⁰

Hıristiyan Avrupa'nın aksine, Endülüs Müslümanlarının yönetiminde Yahudiler tam bir serbestliğe ve rahatlığa kavuşmuşlardır. Emeviler devrinde başlayan İspanya fetihlerine Yahudiler destek

⁴ Bkz. Roth, Cecil, "The European Age in Jewish History", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 216-217.

⁵ Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000, s. 35.

⁶ M.S. 468'de Toledo'yu başkent yapmışlardır.

⁷ Arius mezhebi: Hz. İsa'nın insan olma özelliğine vurgu yaptığı için Hıristiyanlarca heretik kabul edilen bir mezhep. İskenderiye patriği Arius'a atfen Ariusçuluk denmiştir.

⁸ Roth, *agm*, s. 218.

⁹ Özdemir, Mehmet, "Gayri Müslimlerin Dini Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1992, c. XXXIII, s. 221.

¹⁰ Son Vizigot kralı Egica, 694 yılında 17. Toledo Konsilinde Yahudiler için bir takım kararlar alınmasını istemiştir. Buna göre; Yahudiler köle ilan edilirken malları müsadere edilmiş ve Yahudi çocukları Katolikliğe göre yetiştirilmek üzere ellerinden alınmıştır. Bu kararların alınmasında lanetli bir kavim olmaları, toplumda fesat çıkarmaları ve zenginliklerinin fazla olması gibi sebepler ileri sürülmüştür. Bkz. Eroğlu, *age*, s. 37-38.

verirken, komutanlar da idari görevler vermek suretiyle onlara iltifatta bulunmuş, şehir dışında yaşayan Yahudiler şehirlerde iskân edilmiştir. Yahudilerle Müslümanların ilişkileri Endülüs'te asırlarca olumlu olarak devam etmiştir. İslâm hukukunun da bir gereği olarak Yahudiler inançlarını uygulamada serbest bırakılmış, kölelik durumları kaldırılarak dinî bir cemaat kabul edilmiş ve dinî liderleri tanıtarak Yahudi cemaatinin kendi içerisinde kendi kanunlarını uygulamasına izin verilmiştir.¹¹ Müslüman Araplarla yakınlaşma sonucunda birçok Yahudi kültürel bakımdan Araplaşmış; Arap isimleri almışlar, Arapça konuşup yazmışlar ve Müslüman Araplar arasındaki düşünce cereyanlarına katılmışlardır.¹²

Endülüs'te diğer gayrimüslim unsurlara göre daha özel bir yer verilen Yahudiler, halifeler tarafından vezir, danışmanlık ve saray doktorluğu gibi önemli mevkilere getirilmişlerdir. Tavaif döneminde ise, hem Hıristiyanlara hem de Araplara güvenmeyen Müslüman yöneticiler, Yahudilere önemli görevler vermiş, bu durum onları daha önemli bir konuma getirmiştir. Abdurrahman en-Nasır ve halefi II. Hişam, Zehravi'nin arkadaşı olup Descorides'in tıbbî ilaçlarla ilgili eserinin naklinde yardımcı olan Hasday b.Şaprut'u (Hısdai Abu Yusuf Ben Isaac Ibn Ezra Ibn Şaprut/945-970) vezir olarak atarlar-ken Gırnata (Granada) emiri Habbûs, *el-Kasasu'l-Yahudi* isimli kitabın yazarı olan İsmail b. Nagdela/Nagrila (Samuel ha-Levi ben Nagdela/993-1055) 'yı kendine vezir yapmıştır.¹³ Yekutiel b. Hasan (Jekutiel ben Isaac Ibn Hassan /ö.1039) Saragusta (Zaragoza)'da ve İshak b. Albalia (Isaac ben Baruch Ibn Albalia/1035-1094) da İşbiliyye (Seville) sarayında benzer görevlerde bulunmuşlardır.¹⁴ Endülüs saraylarında vezirlik ve danışmanlık yapanlar arasında Gırnata'da Zirilerin veziri Abraham, Saragusta'da Hudilerin veziri İshak b. Hasday, yine Hudilerin veziri Ebû Fadl b. Hasday ve İşbiliyye'de Abadilerin veziri Abraham b. Muhacir'i sayabiliriz. Ayrıca vezirlik dışında da Musa b. Ezra (Moses ben Jacob ha-Sallah Ibn Ezra/1070-1138) gibi Sahibü's-Şurta (Savasorda) görevinde bulunanlar da vardı.¹⁵

Diğer taraftan Yahudiler İspanya'da sadece Müslümanlarla iyi ilişki içinde olmamış, aynı zamanda, Müslüman fatihlerle Hıristiyan yerli halk arasında aracılık vazifesi de yapmışlardır. Haskins, "Pirenelerin ötesinden İspanya'ya gelenler Arapça bilmiyordu ve

¹¹ Özdemir, *agm*, c. XXXIII, s. 208-215.

¹² Scheindlin, Raymond P., "The Jews in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, Volume 1, Brill, Leiden, 1994, s.189.

¹³ el-Akikî, Necip, *el-Müsteşrikûn*, Dâru'l-Maârif, Mısır 1964, I, s. 120.

¹⁴ Roth, *agm*, s. 223.

¹⁵ Scheindlin, *agm*, 190-191.

Yahudi tercümanlar vasıtasıyla anlaşabiliyorlardı”¹⁶ diyerek Yahudilerin bu konuda oynadığı rolün önemine değinmektedir. Ayrıca Yahudiler, Müslüman yöneticilerin Hıristiyan Avrupa krallarıyla görüşmelerinde de elçilik ve tercümanlık görevinde bulunmuşlardır. Belki de en önemlisi İslam düşüncesinin Batı’ya geçişinde başrolü oynayan Endülüs Yahudileri, yerel diller yanında Arapça bilmeleri sebebiyle Hıristiyan Avrupa’nın İslam’ı ve Müslümanları tanıma sürecinde aracılık vazifesi yapmışlardır. Diğer bir ifadeyle, Yahudi mütercimler, tercümeleri vasıtasıyla Doğu ile Batı arasında köprü olmuşlardır.¹⁷

X.-XII. yüzyıllarda Endülüs’te yaşamış Yahudilerin diğer Ortaçağ Yahudi cemaatleri karşısında ayırt edici temel iki özelliği vardır:

1. Doğu İslam dünyasında da Yahudiler güç ve zenginlik açısından ilerlemiş olmakla birlikte, hiçbir Yahudi cemaatinin statüsü Endülüs’teki kadar iyi ve ileri derecede değildir.

2. Yahudiler ne İslam öncesi İspanya’sında ne Doğu İslam dünyasında ne de Rönesans öncesi Hıristiyan dünyada Endülüs’te olduğu kadar yabancılarla yakın kültürel ilişkiye girmiş değillerdir.¹⁸

A- Endülüs’te Judeo-Arabic Yazılı Kültür

Endülüs’te yaşamış Yahudi bilginlerin başında Hasday b. Şaprut gelir. Hasday (915-970), Kurtuba¹⁹ (Cordoba) hilafet sarayında çalışan en meşhur Yahudilerdendi.²⁰ Sarayda doktorluk, tercümanlık ve gümrük müfettişliği yapmıştır. Latince’yi bilmesi Hıristiyan dünyası ile ilişkilerde önemini artırmıştır. Kendisine yabancı devletlerle anlaşma yetkisi verilmiş, resmen değilse bile fiilen vezir konumunda olmuştur. Roma imparatoru I. Otto’nun gönderdiği elçilerle resmi müzakereyi Hasday yapmıştır. Kurtuba sarayında önemli bir yeri olan Hasday, Hazar hakaniyla da mektuplaşmış, Yahudi bilim adamlarını korumuş ve aşk şiirleri yazmıştır.²¹

Hasday’ın en büyük teşebbüsü, dünyanın en önemli Talmud akademisini kurmasıdır. III. Abdurrahman döneminde esir alınan

¹⁶ Haskins, *agm*, s. 480.

¹⁷ Singerman, Robert, *Jewish Translation History*, John Benjamins Public Company, Amsterdam/Philadelphia, 2002, c. XIV, s. XXXIV.

¹⁸ Bkz. Scheindlin, *agm*, s. 188-189.

¹⁹ Endülüs Yahudilerinin başlıca yerlerinden birisi olarak Kurtuba’nın önemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan, Sinan, *Fetihden Murabıtlar Devrine Kadar Endülüs’te Yahudiler*, A.Ü. S.B.E., (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 204.

²⁰ Scheindlin, *agm.*, s. 190.

²¹ Eroğlu, *age.*, s. 41-42.

Sura akademisinin seçkin bilginlerinden Moşe b. Honeh (Mose ben Hannah), Yahudi cemaati tarafından satın alınmış ve yeni kurulan Talmud akademisinin başına getirilmiştir. Hasday'ın yardımlarıyla Kurtuba'da Hahambaşı olan Moşe b. Honeh, doğudan Talmud kopyaları getirtmiş ve Mişna Arapçaya tercüme edilmiştir. Bütün bu çalışmalar neticesinde Kurtuba, Yahudi ilimlerinde öne çıkmış ve Babil cemaatiyle bağlar gevşetilerek bağımsız hale gelmiştir.²²

Hasday'ın gayretleriyle İbranice bir ilim dili haline gelmiş ve İslam alimlerinden ilim tahsil eden mütehassıs Yahudi bilginleri yetiştirmiştir.²³ Yahudi bilginler Müslüman filozof ve kelamcılarının yorumlarını örnek almak suretiyle Kitâb-ı Mukaddes yorumu geleceğini başlatmışlardır. Müslümanlar için şiirde ve ilmî çalışmalarda Kur'ân metni ve cahiliye şiiri nasıl bir model oluşturduysa, Yahudiler de aynı metodu kullanarak Kitâb-ı Mukaddes'i örnek aldılar.²⁴

Endülüs Yahudilerinin en dikkati çeken özelliklerinden birisi, Arapça ve İbranice'nin düşünce formlarını birleştiren bir yazılı kültürün (Judeo-Arabic Kültür) ortaya çıkmasıdır.²⁵ Bu kültürün oluşmasında Hasday b. Şaprut ile İsmail b. Nagdela'nın rolü büyüktür.

Arapça'yı anadili gibi konuşan ve Müslüman öğrencilerle aynı hocadan ders alan Endülüs Yahudileri, kamusal konumlarını aldıkları bu eğitime borçludurlar. Yahudiler için Endülüs'te yüksek eğitim çok itibarlı bir yere sahip olmuştur. Diğer taraftan Arapçayı İbranice'ye adapte eden Endülüs Yahudileri bu sayede Kitâb-ı Mukaddes dilini geleneksel "kutsal" formundan çıkararak "kültürel" bir forma dönüştürmüşlerdir. Yahudi gramerciler, Arap gramercilerden öğrendikleri kavram ve teknikler ışığında Kitâb-ı Mukaddes'i analiz etme imkânına kavuşmuşlardır.

Endülüs'te Arapça Yahudiler için bir kültür dili haline gelirken, İbranice de etnik ve cemaat dili olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bilim ve edebiyat dili büyük ölçüde Arapça olmuştur. Yahudiler dini konularda bile Arapça'yı kullanmaktan hiç çekinmemişlerdir.

²² Necvâ, Selim Mustafa, "el-Yehûd fî Kurtuba fî Asri'l-Hilafeti'l-Emeviyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, cilt: 55, sayı:4, Kahire 1995, s. 498-499.

²³ Watt, W. Montgomery, *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh University Press, 1972. s. 71.

²⁴ Goitein, S. D., *Yahudiler ve Araplar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 196. Ayrıca bkz: Jaroslav Stetkevych, "The Confluence of Arabic and Hebrew Literature", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol: 32, No: ½, Ocak-Nisan 1973, s. 216-222.

²⁵ Arap harfleriyle İbranice yazılmış materyallerin bir koleksiyonu için bkz. Baker, Colin F., "Judeo Arabic Material in the Cambridge Genizah Collections", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.58, No.3(1995), s. 445-454.

“Rabbi”ler Responsalarını²⁶, dini hukuku, Yahudi teolojisi ile ilgili eserleri bile Arapça yazmışlardır. Bunun yanında felsefi ve bilimsel eserler de Arapça yazılmıştır.²⁷

Fetih sonrasında kısa sürede Arapça öğrenen Yahudi öğrenciler, X. yüzyıldan itibaren Müslüman öğrencilerle birlikte Endülüs’te eğitim görmeye başlamışlardır.²⁸ İbranice, IX. yüzyıldan XII. yüzyılın sonuna kadar Arapça’nın etkisi²⁹ altında kalmış ve Yahudi yazarlar Arapça’dan çok sayıda kelime almışlardır. Yahudi mütercimler bir taraftan Müslüman ve Yunan bilim adamlarına ait eserleri İbranice’ye çevirirken diğer taraftan da Yahudi cemaatine hitap eden Kitap ve risaleleri Arapça olarak kaleme almışlardır.³⁰

a) Dilbilim Çalışmaları

Endülüs’te İbrani dilbilim çalışmaları oldukça gelişmiş olup bu alanda önemli kişiler yetişmiştir. İbranice gramerinin kurucusu kabul edilen ve çok güzel Arapça yazan Yehuda Hayyuj (Judah ben David Hayyuj/X. yy. Kurtuba), Kitab-ı Mukaddes’in İbranice fiillerini incelemiş ve İbranice fiillerin 3 harften oluştuğunu açıklamıştır. Yine Arapça yazdığı başka bir kitabında da Kitab-ı Mukaddes’teki zor İbranice isimleri açıklamıştır. Mişnah ve Talmud diliyle Arap dilini analiz eden büyük dilbilimci Yonah b. Yanah (Jonah ben Janach/XI. yy, Kurtuba), bütün eserlerini Arapça yazmıştır. İyi bir Arapça ve Kur’ân bilen İbrahim Ebû İshak b. el-Fahr (Abraham Abu İsaac al-Fakhar/XII. yy, Tuleytula (Toledo)), VIII. Alfonso tarafından Morokko’daki Muvahhid sultanına diplomat olarak gönderilmiştir. İbranice şiirler yazan Abraham Alfonso için de Arapça bir kaside kaleme almıştır.³¹

Endülüs’te Arapça yazılmış olan İbn Pakuda’nın (Bachya ben Joseph ibn Pakuda/1080) *el-Hidaye ilâ Farâ'idül-Kulûb (Ibr.Hovot ha-*

²⁶ Dini Konularla ilgili sorulara verilen cevaplardan oluşan risale tarzında eserler.

²⁷ Bkz. Scheindlin, *agm*, s. 192–193.

²⁸ Scheindlin, *agm.*, s. 192.

²⁹ Arapça’nın etkisi sadece İbranice’de değil İspanyolca üzerinde de oldukça fazladır. Endülüs’te yaşayan İspanyollar zamanla İspanyolca metinleri Arap alfabesi ile yazmaya başlamışlar ve bunun sonucunda Anadolu Türkleri’ndeki Osmanlıca’ya benzer şekilde Endülüs’te de Aljamiado denilen bir yazı geleneği/dili oluşmuştur. Bkz: Hegyi, O, “Minority and Restricted Uses of the Arabic Alphabet: The Aljamiado Phenomenon”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 99, No. 2, Nisan-Haziran 1979, s. 262–269.

³⁰ Bkz. Galanti, Avram, “İbranice’ni Gelişmesine Arapça’nın Katkısı”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Çev. Nurettin Ceviz; Musa Yıldız),Yıl: 5, Sayı: 16, Kış 2005, Ankara, s. 92–93.

³¹ Bkz. Halkin, Abraham. S., “Judeo-Arabic Literature”, *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, 1129-1130.

Levavot/İng.Direction to the Duties of the Heart) adlı eseri ile Musa b. Meymûn'un (Ebu İmran Mûsâ b. Meymûn b. Abdullah el-Kurtubî/Moses Maimonides/Maimonides 1135-1205) *Delaletü'l-Hâirîn (İbr.Moreh Nevukhim/İng.The Guide of the Perplexed)* ve Yehuda Halevi'nin (Judah ben Samuel ha-Levi/1085-1141, Kurtuba) *Kitâbü'l-Hucce ve'd-Delîl fî Nusreddîn ez-Zelîl (İbr.Sefer ha-Kuzari/İng.The Kuzari)* adlı eserleri XII. yüzyılda Yahudi ilim çevrelerinde, özellikle felsefe ve dil araştırmalarında en yaygın olarak bilinen çalışmalardır.³²

Yahudi bilginler birçok Arapça eseri de İbranice'ye çevirmişlerdir. Bunlar arasında Yehuda el-Harîzî (Judah ben Solomon Al-Harizi/1165-1225)'nin çevirisi oldukça meşhurdur. Harîrî'nin *Makâmâtü (Mahberot Itti'el/Sefer Tahkemoni)* adıyla Harîzî tarafından 1218-1220 yılları arasında İbranice'ye çevrilmiştir.³³ Goitein, el-Harîzî tarafından Harîrî'nin *Makâmâtü*'ünün çevrilmesinin İbrani dilbiliminde yapılan en büyük faaliyetlerden olduğunu ifade etmektedir.³⁴

Yahudi bilginler çeviriler yanında Arapça-Latince ve Arapça-İspanyolca sözlükler hazırlamışlardır. XI. yüzyılda İspanya'da hazırlanmış olan bir Latince-Arapça sözlük XVI.-XVII. yüzyıllarda Guillaume Postel gibi araştırmacıların en çok kullandıkları bir eserdir. Bir başka sözlük de yine XIII. yüzyılda İspanya/Belensiye (Valencia)'da hazırlanmıştır.³⁵

Diğer taraftan, Endülüs edebiyatı içinde yetişen Yahudiler, edindikleri kültürle bir edebiyat oluşturmuşlar ve bu edebiyat Ortaçağ Yahudiliğinin en parlak edebi örneklerini vermiştir. Yahudi şairler tarafından Endülüs şiirinin hem ölçüleri, hem şekilleri hem de çeşitleri İbranice'ye uygulanmıştır. Bu durum sadece edebiyatla ilgili olmayıp aynı zamanda Yahudilerin Müslüman kültürüne ait kurumları Yahudiliğe uyarlamalarının önemli bir göstergesidir. Nitekim buna karşılık Hıristiyan Avrupa'da yaşayan Yahudiler'in Latince ve Latin yüksek kültürü ile ilişkileri oldukça zayıf kalmıştır.³⁶

b) Edebiyat Çalışmaları

Endülüs'de parlayan Yahudi edebiyatı, Arap şiirinin hem kalıplarını hem de temalarını içerisinde barındırır hale gelmiştir.³⁷

³² Goitein, *age.*, s. 203.

³³ Bkz. Singerman, *age.*, s. XV-XVI.

³⁴ Goitein, *age.*, s. 203.

³⁵ Bkz. Dannenfelt, Karl H., "The Renaissance Humanists and Knowledge of Arabic", *Studies in the Renaissance*, Vol.2, 1995, s. 96-117.

³⁶ Bkz. Scheindlin, *agm*, s. 192-193.

³⁷ Arap edebiyatının Ortaçağ Yahudi Edebiyatı üzerindeki etkisi ile ilgili bkz: Arie Schippers, *Spanish Hebrew Poetry and The Arabic Literary Tradition*:

Maria Monacal XI. yüzyılda altın çağını yaşayan İbrani şiirinin İspanya'daki Arap-İslam medeniyetinin bir ürünü olduğunu ve Hıristiyan Avrupa'da yaşayan Yahudilerin de İspanya ve İtalya'dan gelen bu şiirden etkilendiğini ifade ediyor.³⁸

İspanyol Yahudi şairlerinin en büyükleri arasında Dunaş b. Labrat (Dunash ha-Levi ben Labrat/920-990), İsmail b. Nagdela (Samuel ha-Nagid/Nagdela 993-1056, Gırnata), Solomon b. Gabirol (İbr. Solomon ben Judah b. Gabirol/Lt. Avicebron, 1021-1058), Yehuda ha-Levi (Judah ben Samuel ha-Levi/ 1085-1141, Kurtuba), Yehuda el-Harizî (Judah ben Solomon Al-Harizi/1165-1225, İspanya), Moses b. Ezra ve Abraham b. Ezra (Abraham ben Meir b. Ezra/1092-1167, Calahorra) sayılabilir.³⁹

Dunaş b. Labrat, Arap şiirinin ölçülerini İbranice'ye ilk uyarlayan kişi olarak kabul edilir.⁴⁰ Arapça'daki uzun ve kısa sesleri İbranice'ye uyarlamış ve bu form Ortaçağ boyunca İbrani şiirinin prototipi olmuştur. Başlıca şiirleri arasında *Dror Yikra* gelir. Ancak onun bu konudaki çalışmaları aynı zamanda büyük bir tartışmayı da başlatmıştır. Yine İspanyol Yahudi şairlerinin büyüklerinden olan Menahem b. Saruk (920-970) ve öğrencileri, Dunaş'ı Arapça'yı model olarak almak suretiyle İbranice'yi ve geleneksel Kitab-ı Mukaddes sitillerini bozmakla suçlamışlardır. Bununla birlikte, Dunaş'ın başlattığı bu çizgi gittikçe yayılmış ve Endülüs'te bir çok Yahudi şair yetiştirmiştir. Bunların başında da Ebu İshak İsmail b. Nagdela gelir.

İlk büyük İspanyol Yahudi şairi olarak İsmail b. Nagdela gösterilir. Kendisi Tavâif döneminin ünlü simalarından olup Ziri emiri Habbus'a danışmanlık yapmıştır. İsmail'in kariyeri, Endülüs'de Yahudilerin yüksek konumlarını gösteren en büyük örnektir. Kurtuba'da doğan İsmail, Yahudilikle ilgili genel eğitimini alırken bir yandan da Arapça ve Kur'ân öğrenmiş, 1013 yılındaki Berberi

Arabic Themes in Hebrew Andalusian Poetry, Medieval Iberian Peninsula Texts and Studies, E.J. Brill, Leiden, 1994.

³⁸ Arapça'nın Ortaçağ Avrupa Edebiyatına etkilerini inceleyen eserler için bkz: Monacal, Maria Rosa, *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1987; James A. Bellamy, "Arabic Name in The Chanson de Roland: Saracen Gods, Frankish Swords, Roland's Horse, and the Olifant", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 107, No: 2, Nisan-Haziran 1987, s. 267-277; Carolyn G. Killean, "The Development of Western Grammars of Arabic", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol: 43, No: 3, Temmuz 1984, s. 223-230.

³⁹ Bkz. Monroe, James T. ve Swiatlo, David, "Ninety-Three Hargas in Hebrew Muvassahs: Their Hispano-Romance Prosody and Thematic Features", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 97, No. 2, Nisan-Haziran 1977, s. 141-163; Goitein, age., s. 199.

⁴⁰ Bkz. Spiegel, Shalom, "On Medieval Hebrew Poetry", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 875-881

ayaklanmasında sürgün edildikten sonra kendi köşesinde şiir yazarken Arapça yazı sitili Gırnata veziri tarafından beğenilmiş ve orada çalışması teklif edilmiştir. Arap şiirinin kalıplarını kullandığı önemli şiirleri arasında *Ben Tehillim*, *Ben Qoheleth* ve *Ben Mishlei* sayılabilir.

Ortaçağ Yahudi filozof ve şairlerinin önde gelenlerinden birisi de Ebû İshak Süleyman b. Yahya b. Gabirol'dur. Eserlerinde Arap şiirinin temalarını ve kalıplarını ustaca kullanan İbn Gabirol (Avicbron), Müslüman sûfilerin çalışmalarını örnek alarak mistik şiirler yazmıştır. İbn Sina (Lt.Avicenna) Batı'da ilk defa XI. Yüzyılda Yahudi filozofu Solomon b. Gabirol'un *Yenbûu'l-Hayât* adlı eseriyle tanınmıştır.

Bir diğer önemli İspanyol Yahudi şair ise Yehuda Halevi'dir. Ortaçağ Yahudi şiirinin kalbi olarak isimlendirilen Yehuda Halevi, Arapça ve Kastilya dillerinde çok iyi şiirler yazmış, eserlerinde Arap şiirinin kalıplarını ve temalarını kullanmıştır. Şiirleri, seküler ve dini olmak üzere iki kısımda ele alınan Yehuda Halevi'nin aşk şiirleri oldukça meşhurdur. Önemli şiirleri arasında *Kedushah*, *Sabbath*, *Zion* sayılabilir. Halevi aynı zamanda "Arap filozofu" olarak da isimlendirilmiş, felsefeye dair *Kitâbü'l-Hucce ve'd-Delîl fî Nusreddîn ez-Halîl* adlı eseri de Kuzari (İbr.) adıyla meşhur olmuştur. Yehuda Halevi'nin kendi zamanında ve daha sonra çok sayıda Yahudi şair yetişmiştir. Bunlar arasında Harizî isimli Yahudi şair çok meşhurdur. Yehuda el-Harizî başta Musa b.Meymûn olmak üzere ileri gelen Yahudi düşünürlerin eserlerini Arapça'dan İbranice'ye çevirmiştir. Kendisi, Arap şiirini İbrani şiirine adapte eden kişi olarak bilinmektedir. Harizî ayrıca, Hariri'nin *Makâmât*'ını Tahkemoni adıyla İbranice'ye çevirmiştir.⁴¹

XIII. yüzyıldan itibaren İspanya'dan göç eden Yahudilerle Yahudi edebiyatının merkezi İtalya olmuş ve burada da birçok Yahudi edebiyatçı yetişmiştir. Ortaçağ İtalyasında yetişen önemli Yahudi şairler arasında İmmanuel of Rome (Immanuel ben Solomon ben Jekuthiel of Rome/ Rome. 1261 – Fermo, Italy 1328), Moses da Rieti (ö.1388), Yehuda b. Abravanel (Yehuda ben Yitzhak Abravanel/1465-1523) ve Joseph Sarphati (ö.1527) zikredilebilir.⁴²

Yahudi Arap birlikteliğinin, en mükemmel ifadesini İspanya'da şekillenen İbrani şiirinde bulduğunu söyleyen Goitein, Ortaçağ İbrani şiirinin yükselmesini sağlayan en önemli etkenin Arapça'nın İbranice üzerindeki etkisi olduğunu belirtiyor ve örnek olarak da Yehuda

⁴¹ Eliade, *age*, c. III, s. 182-183.

⁴² Bkz. Spiegel, *agm*, s. 875-881.

Halevi'nin şiirlerini gösteriyor.⁴³ Yazar ayrıca, Arapça'nın sadece İbrani şiirinin şekil ve kalıplarını etkilemediğini Arap şiirinin temalarının da İbrani şiirinde kullanıldığını⁴⁴ belirlemek suretiyle Yahudilerin içinde yaşadıkları Endülüs kültürüne ne denli adapte olduklarını ortaya koymuştur. Bu nedenle İspanya Yahudilerini Endülüs kültüründen Endülüs kültürünü de onun bir parçası olan Yahudilerden ayrı düşünmek mümkün değildir.

Endülüs Yahudileri dilbilim ve edebiyat çalışmalarında önemli eserler ortaya koydukları gibi felsefe ve tıp alanında da bütün Avrupa'yı etkileyecek önemli şahsiyetler yetiştirmişlerdir.

B- Endülüs'te Yahudi Filozof ve Hekimler

a) Felsefe Çalışmaları

Miladi I.-IX. Asırlar arasında durgunluk devresini yaşayan Yahudi felsefesi X. asırda İslam fetihleri akabinde yeniden parlamış ve Ortaçağ Yahudi felsefesinin akılcı eğilimi büyük ölçüde İslam düşüncesinin bu entelektüel ortamından doğmuştur. Özellikle de Endülüs'te yetişen İbn Gabirol, İbn Meymün ve İbn Davud gibi Ortaçağ Yahudi felsefesinin büyük üstadları Avrupa'da felsefi düşüncenin gelişmesine önemli katkı sağlamışlardır.

İbn Gabirol (Solomon ben Gavirol/Avicembrol/1021 Mâleka (Malaga)-1058 Belensiye) İspanya'da yetişen ilk Yahudi filozofu olarak bilinmektedir. İbn Gabirol'un temel kitabı *Yenbûu'l-Hayât (İbr.Mekor Hayyim/İng.Fountain of Life)* olup 1150'de Latinceye ve daha sonra Fransızca'ya çevrilmiştir.⁴⁵ Eser temelde İbn Meserre (Endülüslü Müslüman filozof ve sufi, d.880)'nin felsefesini içermektedir. Onun düşünceleri, 13. ve 14. yüzyıllarda yaşayan Albertus Magnus ve Duns Scotus gibi Hıristiyan düşünürleri etkilemiştir. Aynı zamanda bir şair olan İbn Gabirol kasidelerinde Arap şiirinin kalıplarını İbranice'ye ustalıkla uygulamıştır. Aynı dönemde yaşayan bir diğer Yahudi filozof ise İbn Pakuda'dır.

Yahudi edebiyatına aşına olduğu gibi Müslüman felsefe ve bilimine de aşına olan İbn Pakuda (Bachya ben Joseph İbn Pakuda/1080, Saragusta) *el-Hidaye ilâ Farâ'idül-Kulûb (İbr.Hovot ha-Levavot/İng.Direction to the Duties of the Heart)* adlı eseriyle meşhur olmuştur. İbn Pakuda'nın 1040 yılında yazdığı *el-Hidaye*, Yahudi

⁴³ Yahuda ha-Levi ile İspanyol şiiri zirveye ulaşmıştır. Bkz. Goitein, *age.*, s. 194-196.

⁴⁴ Goitein, *age.*, s. 202.

⁴⁵ Bkz. Zağferani, Haim, *Yehüdû'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Fransızca'dan çeviren Ahmed Şahlan), Marsam, Ribat, 2000, c. I, s. 149-150.

ahlak felsefesinin temel eseri olmuştur.⁴⁶ Judah b.Tibbon (Judah ben Saul b.Tibbon/1120, Gırnata-1190, Marceille) tarafından 1161–1180 yıllarında Hovot ha-Levavot adıyla İbranice'ye çevrilen eser, şaşırtıcı bir şekilde Yahudi kültürü ile ilgili olan ve olmayan materyallerin bir kombinasyonundan oluşur. Kitabın sitili Müslüman tarzıdır ve genel olarak Yahudilerin içsel yaşantılarını konu edinir. Bu yönüyle, Müslüman mistiklerin çalışmalarından etkilenmiş ve Yahudiler için bir model olarak kabul edilmiştir.

XII. yüzyıl Endülüs Yahudi felsefesinin en parlak dönemidir. Bu yüzyılda yaşamış Endülüslü Yahudi filozofların başlıcaları arasında Yahuda Ha-Levi (1085-1141), Abraham Hanasi (1070-1136), Abraham b. Ezra (1092-1167), Abraham b. Daud (1125-1198) ve Musa b. Meymûn (1135-1204), sayılabilir.⁴⁷

XII. yüzyılda yetişen Endülüslü Yahudi filozofların başında Yehuda Halevi gelir. Arap filozofu olarak isimlendirilen Yehuda Halevi (Judah ben Samuel ha-Levi/ 1085-1141, Kurtuba) Lucena ve Kurtuba'da eğitim görmüştür. Halevi'nin felsefi bakış açısında Gazzâlî'nin büyük etkisi olmuştur. Arapça yazdığı *Kitâbü'l-Hucce ve'd-Delîl fî Nusreddîn ez-Halîl* adlı eseri İbn Tibbon tarafından *Sefer Ha-Kuzari* adıyla İbranice'ye çevrilmiştir.

Yehuda Halevi'nin çağdaşı olan Endülüslü Yahudi filozoflardan birisi de Abraham Hanasi (Abraham Bar Hiyya Ha-Nasi/1070–1136, Berşelüne (Barcelona))'dir. Tivolili Plato ile birlikte Arapça'dan Latince'ye bilimsel eserler çeviren⁴⁸ Abraham'ın felsefi ve bilimsel spekülasyonları içeren dinle ilgili iki çalışması vardır: Hegyon Ha-Nefesh (Contemplation of the Soul) ve Megillat Ha-Megalleh (Scroll of the Revealer). İkincisi aynı zamanda astrolojik bilgiler de içermektedir.

Felsefi çalışmalarının yanında, İbranice yazılmış ilk büyük matematik kitabının yazarı olan Abraham Hanasi, Fransa'daki Yahudilerin arazi ölçümlerine yardımcı olmak için bilimsel bir çalışma yaparak göndermiş ve bu sayede Batı dünyası Arap trigonometrisi ile tanışmıştır. Abraham Hanasi'nin bilimsel eserlerinden İngilizce'ye çevrilenler arasında *Book of Intercalation, Calculation of*

⁴⁶ Bkz. Altmann, Alexander, "Judaism and World Philosophy", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 966-971.

⁴⁷ Bkz. Altmann, *agm*, s. 965-975; Ülken, Hilmi Ziya, "İslam Düşüncesinin Batıya Etkisi", (çev. Mahmut Alper Tuğsuz), *İslam Düşüncesi Tarihi*, (ed. M.M. Şerif/Turkish ed. Mustafa Armağan), İnsan yy., İstanbul, 1991, c. IV, s. 164-169.

⁴⁸ Abraham Bar Hiyya Platolu Tivoli ile beraber Battani'nin astronomi tabloları dahil birçok astronomi eserini Arapça'dan Latince'ye çevirmişlerdir. Bkz. Gabrieli, *agm.*, s. 425.

the Courses of the Stars, Tables of the Prince, Calculation of the Courses of the Stars ve Form of the Earth dikkati çekmektedir. Diğer taraftan, Hıristiyan Avrupa'da yaşayan Yahudilere onluk sistemi tanıtan Abraham Hanasi, Birüni'nin Harizmi'nin tabloları ile ilgili yorumlarını çevirmiş ve Hint matematiğinin VIII. yüzyılda Arap bilimine girişi ve etkisi üzerine ilginç yorumlarda bulunmuştur.

Bu dönemde İspanya'da yaşamış olan bir diğer Yahudi bilgini Abraham b. Ezra'dır. Yehuda Halevi'nin yakın arkadaşlarından birisi olan Abraham b. Ezra, Kurtuba, Saragusta ve Gırnata'da bulunmak suretiyle Endülüs ilim çevrelerini tanımış ve felsefe, astronomi, tıp, dilbilim ve edebiyat alanlarında önemli eserler vermiştir. Din ve felsefeye dair eserleri arasında *Yesod Mora/Foundation of Awe ve Sefer ha-Yashar/Book of the Straight* başta gelmektedir.⁴⁹

Endülüs Yahudileri XII. yüzyılın sonlarına doğru zirvesine ulaşmış ve en büyük filozoflarını bu dönemde ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Yahudi tarihinin en büyüklerinden olan bu filozoflar Abraham b. Davud (Abraham ben David/Daud/1125–1198) ile Musa b. Meymün (Moses Maimonides/Maimonides/1135–1205)'dur.

Avendauth/Sevileli John/Juan Hispano gibi değişik isimler⁵⁰ ile anılmış olan Abraham b. Davud⁵¹, Gundisalvus ile beraber Farabi (870-950)'den *Kitabu İhsâi'l-Ulûm* (Lt. *Liber Alfarabi de Ortu Scientiarium/İng. The Enumeration of the Sciences*) ve İbn. Sina (980-1037)'dan *Fi'n-Nefs* (*De Anima*) adlı eserleri çevirmişlerdir. Arapça'dan Latince'ye yapılan bu çeviriler iki aşamadan geçmiştir. İbn Davud İspanyolca ve Arapça bilmektedir, ama Latince bilgisi çok iyi düzeyde değildir. Gundisalvus ise sadece Latince ve İspanyolca bilmektedir. Dolayısıyla İbn Davud'un Arapça'dan İspanyolca'ya çevirdiği metinleri Gundisalvus Latince'ye çevirmiştir. Ancak İbn Davud'un özellikle Astroloji ile ilgili eserleri doğrudan Arapça'dan Latince'ye çevirdiği de bilinmektedir. Arapça'dan Latince'ye çevirisi 1133'te tamamlanan Ebu Ma'sher el-Belhî (787-886)'nin *el-Medhalü'l-*

⁴⁹ Burnett, Charles, "The Translating Activity In Medieval Spain", *The Legacy of Islamic Spain*, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Volume 1, Brill, Leiden, 1994, s. 1042.

⁵⁰ XII. asırda yaşamış olan John, bazı yazarlarca farklı isimlerle anılmış, diğerlerine göre ise biri Sevileli biri de Toledolu olmak üzere iki ayrı John vardır. Buna göre Johannes Hispanos Gundissalvi ile beraber felsefi eserleri çevirirken, Sevileli John ise astrolojiye dair eserleri çeviren kişidir. Bkz. Gabrieli, F., "İlmî ve Edebî Tesirlerin Batı Avrupa'ya İntikali", (çev. İlhan Kutluer), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (ed. P.M.Holt, A.K.S.Lambton, B.Lewis), Kitabevi, İstanbul, 1997. c. IV, s. 426. Biz burada sözkonusu tartışmalara girmeden birinci görüşü tercih ettik. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Thorndike, Lynn, "John of Seville", *Speculum*, Vol. 34 No. 1, Ocak 1959, s. 20–38.

⁵¹ Bkz: Singerman, *agm.*, s. 164.

Kebîr (Lt.*Maius Introductorium of Albumasar/ İng.Great Introduction to Astronomy*) adlı eseri bunlardan birisidir.⁵²

Müslüman hekim ve filozof İbn Sina, Batı'da İbn Davud'un gayretleriyle tanınmıştır. İbn Davud, İbn Sina'nın metafizikle ilgili bazı eserlerini Mecmu'a (Opera) adı altında derlemiş ve bu eser Venedik'te 1495 ve 1500'de olmak üzere iki kez basılmıştır.⁵³ İbn Davud'un Arapça'dan Latince'ye çevirileri arasında şunlar da vardır: Aristo'nun Kitâbü's-Siyase'si (İbn Batrik'in tercümesinden), Harizmî'nin Kitâbü'l-Cebr'i, Ebû Ma'ser el-Belhî'nin 4 kitabı, Mecnî'nin Usturlab ile ilgili risalesi, Sâbit b. Kurra'nın saat aletleri ile ilgili kitabı, Fergâni'nin astronomi ilmine girişi ve aynı eserin özeti.⁵⁴

XII. yüzyılda yaşamış bir diğer Endülüslü Yahudi filozof Ebu İmran Mûsâ b. Meymûn b. Abdullah el-Kurtubi'dir. Musa b. Meymûn, felsefi düşüncesi ve etkileriyle çağdaşı ve aynı vatani paylaştığı İbn Rüşd'den sonra gelen ikinci kişidir.⁵⁵ İbranice yanında iyi bir Arapça da bilen İbn Meymûn, aynı zamanda sarayın en ünlü hekimlerindedir. Eserlerinin çoğunu Arapça, bir kısmını da İbranice kaleme alan İbn Meymûn, tıp ve felsefeye dair bir çok Arapça eser yazmıştır. Bunlar arasında *Kitab el-Sirâc* (İbr.*Pirush Hamishnayot/ İng. Commentary on the Mishna*), *Fusûl Musa* (İbr.*Pirkei Moshe/ İng.Chapters of Moses*), *Makale fi Sinaati'l-Mantik* (İbr.*Millot ha-Higgayon/ İng.Treatise on Logic*) ve *Delaletü'l-Hâirîn* (İbr.*Moreh Nevukhim/ İng.The Guide of the Perplexed*) sayılabilir. 1190'da yazdığı *Delaletü'l-Hâirîn* İbn Meymûn'un en önemli çalışması olarak kabul edilir. İbn Meymûn'un çok güzel bir Arapça ile yazdığı *Kitabü'l-Farâiz* (İbr.*Sefer Hamitzvot/ İng.The Book of Commandments*) adlı eseri ise astronomi, matematik ve eczacılıkla ilgili önemli bilgiler içermektedir.⁵⁶

Musa b. Meymûn felsefi çalışmalarıyla Yahudi yaşamını sistemize eden kişi olarak nitelendirilmiştir. Aristocu bir filozof olup Yahudiliğe akılcı yaklaşımı getiren İbn Meymûn, öte yandan İslam kelamını Avrupa'ya tanıtan kişi olarak bilinmektedir. Filozofun Thomas Aquinas dışında Spinoza gibi bazı filozoflar üzerinde de önemli etkisi olmuştur.⁵⁷

Büyük filozoflar yetiştiren Endülüs Yahudileri'nin parlak devirleri XII. yüzyılın sonlarında Muvahhidler'in Endülüs'e hakim olmasıyla sona ermiştir. Yahudi bilim adamları birer birer İspanya'dan

⁵² Thorndike, *agm.*, s. 21.

⁵³ Bkz. Ülken, *agm.*, s. 164-169.

⁵⁴ Akikî, *age*, c.I, s. 123.

⁵⁵ Bkz. Zağferanî, *age*, I, s. 155-160; Watt, *age*, s. 76-77.

⁵⁶ Eliade, *age*, c. III, s. 183-185.

⁵⁷ Akikî, *age.*, I, s. 95.

ayrılmaya başlamış ve Leon, Kastilya, Fransa ve Sicilya'ya göç eden bu Yahudileri VII. Alfonso ülkesine kabul ederek kendilerinden istifade yoluna gitmiştir.⁵⁸ Daha sonra II. Ferdinand'ın çalışmalarıyla tercüme işlerine memur edilen Yahudiler, XIII. yüzyılda oradan da ayrılmış ve Avrupa'ya dağılmışlardır.⁵⁹

Avrupa'ya göç eden Yahudiler, İbn Rüşd'ün eserlerini Arapça'dan önce İbranice'ye sonra Latince'ye çevirmişler ve bütün Avrupa'ya yaymışlardır. Bu dönemde yaşamış başlıca Yahudi filozofları şunlardır: Samuel b. Tibbon, Jacob Anatoli (1194-1256), Joseph Caspi (1279-1240), Hillel b. Samuel of Verona (ö.1291), Moses b. Joshua of Narbonne (ö.1362), Levi b. Gerson (1288-1344), Hasdai b. Abraham Crescas (1340-1410), Simon b. Zemah Duran (1361-1444), Joseph Albo (ö.1444), Don İsaac Abrabanel (1437-1509), Judah Abrabanel (1460-1521) ve Elijah Delmedigo (1460-1493).⁶⁰

XIII. yüzyıldan XV. Yüzyıla dek İbn Rüşdçülük Yahudi felsefesinin temel eğilimi olmuştur. Yahudi filozofları, Avrupa ülkelerinde İbn Rüşd ekolünü yaymaya devam etmişler ve telif ve çevirileriyle Yunan ve İslam felsefesinin Batı'ya geçişini sağlamışlardır.⁶¹ Avrupa Yahudilerinden Samuel b. Tibbon *Filozofların Görüşleri*, Juda b. Solomon Kohen *Bilgeligi Aramak*, Gerson b. Solomon ise *Cennetin Kapısı* adlı eserleri çevirmişlerdir.⁶²

Rönesans ve Aydınlanma döneminin düşünürleri Yahudi filozofların eserlerini okuyarak yetişmişlerdir. Rönesans düşünürlerinden Picodella Mirandola'nın gayretleriyle Yahudi filozoflarına ait birçok eser Latince'ye çevrilmiştir. Spinoza'nın düşüncesinin temel unsuru Ortaçağ Yahudi edebiyatına dayanırken Leibnitz ve John Spencer Maimonides'ten büyük ölçüde etkilenmişlerdir.⁶³

⁵⁸ Orta Endülüs'te yaşayan Yahudilerin önemli bir kısmı güneye göç etmişler ve gittikleri yerlerde önemli vazifelere getirilmişlerdir. Bu konuda bkz. Hâlidî, Hâlid Yûnus, *el-Yehûd Tahte Hükmi'l-Müslimîn fi'l-Endelüs*, el-Câmiatü'l-İslamiyye, Gazze 2002, s. 105-106.

⁵⁹ 1210'da Paris Konsili Aristo'nun tabiat eserleri ile B.Rüşd Şerhlerini yasakladı. Bu yasak 1215'te Paris Kardinali Robert tarafından onaylandı. 1231'den itibaren Aristo'nun eserleri ve B.Rüşd şerhlerinin okutulması yasaklandı. Papa Gregor tarafından Bacon, Duns Scotus ve Autercourtlu Nicholas suçlandı. B.Rüşdçüler hakkında soruşturmalar açıldı. Tutuklanıp suçlandılar ve kitaplarına el konuldu. Papa IV. Urban tarafından 1263'te Aristo'nun metafizik ve fiziği Toulouse üniversitesinde yasaklandı. Paris piskoposu 1269'da B.Rüşd'ün 13 temel doktrinini lanetledi ve 1277'de B.Rüşdçü Brabantlı Siger'i zındık ilan etti. Bu sert tutum XIV. yüzyılın sonuna dek sürdü. Bkz. Şerif, M. M., "Muslim Philosophy and Western Thought" *İkbal*, c. VIII, sayı. 1, Lahor 1959, s. 161.

⁶⁰ Bkz. Altmann, *agm*, s. 975-976.

⁶¹ Bkz. Altmann, *agm*, s. 977-978.

⁶² Şerif, *agm.*, s. 172.

⁶³ Bkz. Altmann, *agm*, s. 977-983.

b) Tıp Çalışmaları

Yahudiler hakkında, onların en çok ilgilendikleri mesleğin tıp olduğu söylenirse abartılmış olmaz. Diğer bir ifadeyle hekimlik mesleğini icra eden kişilerin çoğunun Yahudi olduğunu söylenebilir. Nitekim, Ortaçağda Yahudilerin ilk bilimsel faaliyetleri arasında da tıp çevirilerinin öne çıktığını görüyoruz. Diğer taraftan Yahudi tabiplerin çoğu idarecilerin özel hekimleri olmuşlar ve sarayda görev almışlardır. Bu durum, bir yandan onların hekimlikteki yetenek ve başarılarını ortaya koyarken öte yandan da Yahudileri yaşadıkları bölgede güçlü kılmıştır.

Genellikle Yahudi din adamları arasında tıp mesleğinin yaygın olduğu bilinmektedir. Hekimlik Yahudilikte çok eski zamanlara kadar gitmekle birlikte tıpla ilgili bilinen ilk çalışmalara Abbasi-lerdeki çeviri faaliyetlerinde rastlanmıştır. Bağdat'ta VII. yüzyılda Süryanice'den Arapça'ya yapılan çeviriler içinde Babilli bir Yahudi'nin de bir tıp eserini çevirdiğini biliyoruz. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Masarjawaih adlı bir Yahudi tarafından birçok tıp eseri Süryanice'den Arapça'ya çevrilmiş ve daha sonra onun çevirileri yine Yahudi mütercimlerce Arapça'dan Latince ve İbranice'ye çevrilmiştir. İlk Yahudi tıp yazarı olarak da İsaac İsraili (Judeus)'nin adı zikredilir.⁶⁴

Bağdat'taki çeviri hareketinde Süryanilerle birlikte yer alan Yahudi bilginler, diğer bilimler yanında tıp çevirileriyle de tanınmıştır. Ancak, Endülüs Emevi devletinin kuruluşuyla Yahudi tıp okulunun ikinci önemli merkezi İspanya olmuştur. Endülüs Yahudilerinin sivil idare, finans ve eğitim yanında temel mesleklerinden biri de Hekimlik olmuştur. Her şeyden önce, Endülüs'te Yahudilerin bilimsel ve kültürel faaliyetlerinin kurucusu kabul edilen Hasday b. Şaprut halifenin veziri ve özel hekimidir. Bir çok Yahudi hekim Endülüs idarecileri tarafından saray hekimi olarak görevlendirilmiş ve özel bir saygı görmüştür.

XIII. Yüzyıldan itibaren Endülüs topraklarının Hıristiyan hakimiyeti altına girmesiyle Yahudi hekimler Hıristiyan idarecilerin yanında çalışmaya devam etmiştir. Bunlar arasında III. Ferdinand'ın sarayında Toledo'da çalışan Judah Alfachan (ö.1235), Aragon sarayında çalışan Benveniste, Navarre sarayında çalışan Jose Orabuena (XIV. yy.) ve yine aynı sarayda çalışan Samuel ve Judah b. Wakar zikredilebilir.⁶⁵

⁶⁴ Castiglioni, Arturo, "The Contribution of The Jews to Medicine", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 1360.

⁶⁵ Castiglioni, *agm*, s. 1363.

XIII. yüzyılda Yahudilerin bir kısmı İspanya'da Hıristiyan hakimiyeti altındaki bölgelerde yaşamaya devam ederken önemli bir kısmı ise gruplar halinde başta İtalya ve Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine göç etmişlerdir. Göç eden bu Yahudi tıp bilginleri Endülüs tıp okulu geleneğini de beraberlerinde taşımışlardır. Bu sayede başta İtalya'da Salerno, Padua ve Bologna tıp okulları kısa sürede büyüyerek Avrupa'nın en önemli tıp merkezleri haline gelmişlerdir.

İtalya Avrupa'da tıbbi çalışmaların ilk merkezi olarak bilinmektedir. Buradaki ilmi hareketliliğin başlaması daha çok Afrika kanalıyla gerçekleşmiştir. Judeus'un öğrencisi Constantinus Africanus tarafından onun ve Müslüman tıp bilginlerinin eserleri Salerno'da Arapça'dan Latince'ye çevrilmiştir. Salerno okulu bu sayede Avrupa'da tıp ile ilgili bilimsel çalışmaların ilk başladığı yer olmuş ve uzun süre de önemini korumuştur. Bu okul, XIII. Yüzyıldan itibaren İtalya ve Fransa'da oluşan Yahudi bilimsel faaliyetlerine de kaynaklık etmiştir. Salerno tıp okulunda Donnolo ve Benvenitus Grassus gibi önemli Yahudi tıp bilginleri yetişmiştir. Endülüs'ten göçmen olarak gelen birçok Yahudi hekim Ferrara, Mantua ve Genoa şehri dışında Salerno'ya da yerleşmiş ve İtalya tıp okulunun gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.⁶⁶

İtalya tıp okulları daha sonra Fransa'ya etkide bulunarak Lunel ve Montpellier tıp okullarının kurulmasını/ortaya çıkmasını sağlamışlardır. İtalya ve İspanya tıp okullarından Yahudi bilginlerin gelmesiyle Lunel ve Montpellier'de oluşan Yahudi (tıp) okulları uzun süre Fransa tıp çalışmalarının merkezi olmuşlardır. Salerno'dan daha eski olan Lunel tıp okulunu Tibbon ailesinden Judah b. Tibbon'un geliştirdiği ve daha sonra bu okulun Montpellier'e etki ettiği bilinmektedir. Montpellier okulunun ilk hocası da yine Tibbon ailesinden birisi olan Jacob ben Makir b. Tibbon (Prophatius Judeus/1236-1304)'dur. Daha sonra burada XVI. Yüzyıldan itibaren İspanya'nın Lerida şehrinden gelen ve VIII. Charles'ın hekimi olan Saporta ailesinden Luis hocalık yapmıştır. Aynı aileden 5 kişi daha sonra Montpellier tıp okulunda görev almışlardır.⁶⁷

Yahudi tıp bilginleri İtalya ve Fransa dışında da bir çok Avrupa ülkesine göç etmişler ve buldukları yerlerde tıbbi çalışmalara önemli katkılar sağlamışlardır. XVI. yüzyıldan itibaren XIX. Yüzyıla dek Yahudilerin bilimsel faaliyetleri uzun bir durgunluk devresi yaşamasına rağmen Tıp ilminde Yahudilerin ismi geçmeye devam etmiştir. Avrupa'da bu dönemde birçok meşhur Yahudi hekim yaşamış ve tıbbi çalışmalardaki üstünlüklerini her zaman korumuşlardır.

⁶⁶ Castiglioni, *agm*, s. 1364.

⁶⁷ Castiglioni, *agm*, s. 1365.

Sonuç

İslam medeniyeti ile Avrupa'nın en sağlam, en köklü, en geniş ve en uzun süreli ilişkisinin kurulduğu Endülüs köprüsünün vazgeçilmez unsurlarından birisi şüphesiz Yahudi bilginlerdir. Yunan felsefe ve bilimi hem Müslüman âlimlerin hem de Yahudi bilginlerin süzgecinden geçerek Batı dünyasına ulaşmıştır. Bu çevirileri okuyarak yetişen Avrupalı düşünürler Aristo ve Platon kadar belki bazen onlardan daha fazla İbn Rüşd ve Maymonides'i tanımışlar ve Yunan felsefesini Müslüman ve Yahudi filozofların yorumlarıyla birlikte öğrenmişlerdir. X-XIII. yüzyıllarda gerçekleştirilen bu bilimsel çalışmalar Rönesans'ın alt yapısını oluşturmuştur. Bacon'dan Descartes'e kadar Aydınlanma döneminin filozof ve bilim adamları söz konusu çeviri döneminden ilhamını almıştır. Dolayısıyla bu çevirilerin modern Batı medeniyetinin köklerini oluşturan en önemli unsurlardan birisi olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan Avrupa'nın İslam kültürü ile yakından tanışmasında Endülüs Yahudileri aracı konumda bulunmuşlardır. Bu durum Batıdaki İslam imajında da önemli değişikliklere yol açmıştır. Nitekim Rönesans öncesine dek Avrupa'nın İslam'a bakışı genellikle olumsuz bir tablo çizerken, İspanya aynı dönemde diğerlerinden farklı olarak İslam hakkında olumlu bir yaklaşım içinde olmuştur. Dolayısıyla, Avrupa'da, İslam'ı Hıristiyanlığın muarızı ve sapık bir din şeklinde gören yaklaşımın yerini hayranlık ve ilgiye bırakmasında İspanya'daki olumlu imajın ve bu imajı pekiştiren çeviri faaliyetlerinin büyük etkisi vardır.

Kaynakça

- Akîkî, Necip, *el-Müsteşrikûn I-III.*, Dâru'l-Maarif, (Genişletilmiş 3. baskı), Mısır 1964.
- Altmann, Alexander, "Judaism and World Philosophy", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 954-993.
- Baker, Colin F., "Judeo Arabic Material in the Cambridge Genizah Collections", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.58, No.3(1995), s. 445-454.
- Basalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basım Yayın A.Ş., İstanbul 2002.
- Bellamy, James A., "Arabic Name in The Chanson de Roland: Saracen Gods, Frankish Swords, Roland's Horse, and the Olifant", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 107, No: 2, Nisan-Haziran 1987, s. 267-277.

- Burnett, Charles, "The Translating Activity In Medieval Spain", *The Legacy of Islamic Spain*, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Volume 1, Brill, Leiden, 1994, s. 1036–1058.
- Castiglioni, Arturo, "The Contribution of The Jews to Medicine", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 1349–1376.
- Dannenfelt, Karl H., "The Renaissance Humanists and Knowledge of Arabic", *Studies in the Renaissance*, Vol.2, 1995, s. 96-117.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara 2000.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2003.
- Gabrieli, F., "İlmî ve Edebî Tesirlerin Batı Avrupa'ya İntikali", (çev. İlhan Kutluer), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (ed. P.M. Holt, A.K.S. Lambton, B.Lewis), Kitabevi, İstanbul, 1997. c. IV, s. 423-461.
- Galanti, Avram, "İbraniceni Gelişmesine Arapça'nın Katkısı", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Çev. Nurettin Ceviz, Musa Yıldız), Yıl: 5, Sayı: 16, Kış 2005, Ankara, s. 92–93.
- Goitein, S. D., *Yahudiler ve Araplar*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Hâlidî, Hâlid Yûnus, *el-Yehûd Tahte Hükmi'l-Müslimîn fi'l-Endelüs*, el-Câmiatü'l-İslamiyye, Gazze 2002.
- Halkin, Abraham. S., "Judeo-Arabic Literature", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 1116-1148.
- Haskins, Charles H., "Arabic Science in Western Europe", *Isis* Vol: 7, No: 3, 1925, s. 478–485.
- Hegyi, O, "Minority and Restricted Uses of the Arabic Alphabet: The Aljamiado Phenomenon", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 99, No. 2, Nisan-Haziran 1979, s. 262–269.
- İlhan, Sinan, *Fetihten Murabıtlar Devrine Kadar Endülüs'te Yahudiler*, A.Ü. S.B.E., (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Killeen, Carolyn G., "The Development of Western Grammars of Arabic", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol: 43, No: 3, Temmuz 1984, s. 223-230.
- Monacal, Maria Rosa, *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1987.

- Monroe, James T. ve Swiatlo, David, "Ninety-Three Hargas in Hebrew Muvassahs: Their Hispano-Romance Prosody and Thematic Features", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 97, No. 2, Nisan-Haziran 1977, s. 141-163.
- Necvâ, Selim Mustafa, "el-Yehûd fi Kurtuba fi Asri'l-Hilafeti'l-Emeviyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, cilt: 55, sayı:4, Kahire 1995.
- Özdemir, Mehmet, "Gayr-i Müslimlerin Dini Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları", *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. XXXIII, Ankara 1992.
- Roth, Cecil, "The European Age in Jewish History", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 216-249.
- Scheindlin, Raymond P., "The Jews in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, Volume 1, Brill, Leiden, 1994, s. 188-200.
- Schippers, Arie, *Spanish Hebrew Poetry and The Arabic Literary Tradition: Arabic Themes in Hebrew Andalusian Poetry*, Medieval İberian Peninsula Texts and Studies, E.J. Brill, Leiden, 1994.
- Singerman, Robert, *Jewish Translation History*, John Benjamins Public Company, Amsterdam/Philadelphia, 2002.
- Spiegel, Shalom, "On Medieval Hebrew Poetry", *The Jews: Their History, Culture and Religion*, (Ed. Louis Finkelstein), Volume 1, Harper and Brother Publishers, New York, 1960, s. 854-892.
- Stetkeyvich, Jaroslav, "The Confluence of Arabic and Hebrew Literature", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol: 32, No: ½, Ocak-Nisan 1973, 216-222.
- Şerif, M. M., "Muslim Philosophy and Western Thought" *İkbal*, c. VIII, sayı. 1, Lahor 1959, s. 1-14.
- Ülken, Hilmi Ziya, "İslam Düşüncesinin Batıya Etkisi", (çev. Mahmut Alper Tuğsuz), *İslam Düşüncesi Tarihi*, (ed. M.M. Şerif/Turkish ed. Mustafa Armağan), İnsan yy., İstanbul, 1991, c. IV, s. 164-169.
- Watt, W. Montgomery, *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh University Press, 1972.
- Zağferanî, Haîm, *Yehûdü'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (Fransızca'dan çeviren Ahmed Şahlan), Marsam, Ribat, 2000, I-II.